
UDK 323(497.6=163.42)"1878/1919"

94(497.15)".../19"

Pregledni članak

Primljeno: 4. VII. 2007.

Jure KRIŠTO

Hrvatski institut za povijest u Zagrebu

SUSRET CIVILIZACIJA: POČETCI POLITIČKOGA ŽIVOTA HRVATA U HERCEGOVINI U VRIJEME AUSTROUGARSKE MONARHIJE

Sažetak

Nakon kratka i jezgrovita opisa opće situacije u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vladavine, autor promatra političko organiziranje Hrvata u Hercegovini od preuzimanja vlasti Austrougarske Monarhije u BiH do Prvoga svjetskog rata. S ciljem što jasnijega osvjetljavanja toga problema, razmatra širi kontekst u kojemu je BiH postala poprištem sukoba različitih političkih, nacionalnih, gospodarskih, religijskih, staleških i drugih interesa. S tim u vezi ponajprije konstatira da je dolaskom Monarhije u ovu u svim segmentima zaostalu provinciju unesena liberalistička ideja koja je omogućila organiziranje drukčijih oblika socijalnoga, ekonomskog i kulturnoga života. To su u hrvatskom korpusu iskoristili franjevci koji su se nametnuli kao nezaobilazan činitelj društvenoga organiziranja, što će se kasnije očitovati i na političkom planu. No, politički život u BiH bio je pod snažnim utjecajem Mađara koji su ovu državu smatrali svojom interesnom sferom. Njima je pak odgovaralo da se umjesto nacionalne nastavi tradicija religijske identifikacije jer su se bojali snažne hrvatske strane u BiH koja bi zagovarala ujedinjenje s drugim hrvatskim zemljama. Na drugoj su strani Srbi radili na pripojenju BiH Srbiji. Muslimani su se tako našli u apsurdnoj situaciji, osobito oni koji su prije uživali sve privilegije i koji su uzaludno čekali povratak Osmanskoga Carstva.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Austrougarska Monarhija, Tursko Carstvo, Hrvati, Srbi, Muslimani, Mađari, interesi, politika, franjevci, Stadler.*

Uvod

Kako se Turska pokazala nesposobnom ispuniti obećanja o provedbi reforme u carstvu kao i u smirivanju nezadovoljnih naroda u Bosni i Hercegovini, Austrija je na Berlinskom kongresu 4. srpnja 1878. dobita mandat da okupira tu zemlju. Austrija nije dugo čekala s izvršenjem toga mandata; general Josip Filipović predvodio je 29. srpnja 1878. carsku vojsku pri ulasku u Bosnu sa sjevera, dok je general Stjepan Jovanović zauzeo Hercegovinu.¹ Od tada do propasti Monarhije, 1918. godine, dakle tijekom četrdesetogodišnjega razdoblja, u BiH se odvija proces susreta dviju civilizacija sa svim njihovim popratnim sadržajima.

Obično se na taj susret gleda kao na sukob, no njega bi se zasigurno dalo promotriti i s gledišta međusobnih obogaćivanja. No, ovdje će ipak najviše riječi biti o identitetu Hrvata u Hercegovini, što znači da će se promatrati u kontrastima s drugim dvjema identitetskim skupinama (Srbima i Muslimanima – Bošnjacima) te će, dosljedno, biti nužno ističati razlike.

1. Kulturološko naslijeđe Turskoga Carstva

1.1. Dolazak islama i privilegije muslimana

U Turskom je Carstvu islam bio ne samo dominantna religija nego je država bila strukturirana na njegovim premisama, što znači da je Carstvo bilo teokratska država.² Očekivano, pristaše islama (muslimani) bili su privilegirani segment toga teokratskog društva pa je velik broj krstjana (pristaša Crkve bosanske) i kršćana (katolika i pravoslavaca) prelazio na islam. Suvremene kontroverze o navodnom masovnom prelasku krstjana na islam³ besplodne su jer nema čvrstih povijesnih uporišta za bilo kakvo odlučnije zaključivanje. Uostalom, toj se vjerskoj skupini,

---

1 Opširnije vidi Andrija NIKIĆ, "Ulazak austro-ugarske vojske u Hercegovinu", *Marulić*, 13(1980.), br. 1, str. 51-66.

2 Usp. László HADROVICS, *Srpski narod i njegova Crkva pod turskom vlašću*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000.; Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.

3 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 23-28; Tomo VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*, Mostar, 1994., str. 35-37, 46 s.

čini se, daje veće značenje nego ga je objektivno mogla imati. Vjerojatno je to posljedica precijenjene važnosti crkvenih inkvizicijskih izvora.⁴ U organizacijskom smislu, osobito ako se prihvati utemeljeno mišljenje da se radilo o zajednicama redovničkoga ustroja,⁵ po svoj je prilici bila riječ o malom broju pripadnika.⁶ Stoga je još problematičnija interpretacija novijega datuma kako se radilo o državnoj Crkvi odijeljenoj i neovisnoj o Rimu.⁷ Takav je zaključak vjerojatno više odraz suvremenih političkih prilika u BiH nego novoga čitanja postojećih povijesnih pokazatelja.⁸ Suvremene političke prilike također su odgovorne za ponovno posezanje nekih bošnjačkih autora za tezom o masovnom prijelazu krstjana na islam ili čak o postojanju islama u BiH i prije dolaska Turaka.⁹ Važniji je prijelaz dijelova bosanskoga plemstva na islam ili barem njihovih poto-

4 Za izvore vidi Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, Barbat, Zagreb, 2003.

5 Usp. Imre BOBA, "Djelovanje slavenskih apostola s. Konstantina i Metoda i početak Bosanske biskupije", *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije*, zbornik, priredili Želimir Puljić i Franjo Topić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991., str. 125-142.

6 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 23-28.

7 Usp. Dubravko LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti: (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska): 1387.-1463.*, Synopsis, Zagreb, 2006., passim.

8 Usp. Ante ŠKEGRO, "Nekoliko pitanja iz najstarije povijesti Bosne i Hercegovine ili o najnovijim krivotvorinama u bošnjačkoj historiografiji", Naučni skup: Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000., Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001., str. 21-29.

9 Usp. Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974.; M. HADŽIJAHIĆ, "O nestajanju Crkve bosanske", *Pregled*, 65(1975.), br. 11-12, str. 1309-1328; M. HADŽIJAHIĆ, "Bogumilstvo i islamizacija", *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977., str. 39-52; M. HADŽIJAHIĆ, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990. (osobito poglavlje: "Nestanak bogomilstva i islamizacija", str. 37-114); Mustafa IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997., str. 24-25. Za pregled bošnjačke historiografije i publicistike o problemu Crkve bosanske i njezine navodne veze s islamizacijom u BiH vidi Zlatko MATIJEVIĆ, "Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji i publicistici XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do interneta)", *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, zbornik radova, Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 2005., str. 335-350 (osobito str. 342-348). Obnovitelj ideje bošnjaštva kao nacionalnoga identiteta bio je Adil Zulfikarpašić, dok je još bio u emigraciji, vidi Šaćir FİLANDRA – Enes KARIĆ, *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002.

maka, osobito onih koji su bili odvedeni i trenirani za janjičare, iako se ni tu ne može govoriti o masovnim prijelazima.¹⁰

Bilo kako bilo, uopće ne čudi što se skupina krstjana ubrzo poslije dolaska Turskoga Carstva raspršila, možda i utopila u franjevačkoj zajednici.¹¹ No, dugo poslije njezina nestanka, sve do danas, ostale su u bosanskom društvu, osobito kod pravoslavaca i katolika, vrijednosti koje je ta skupina zagovarala. Te se vrijednosti posebno izražavaju u asketskim navikama tamošnjega kršćanskog stanovništva (propisi vezani za post, primjerice), što također upućuje na zaključak da pristaše Crkve bosanske nisu prešle na islam. Potrebno je istaknuti da se ta asketska tradicija kršćanskoga dijela bosanskoga društva održava usprkos uspostavi islamiziranih bosanskih institucija tijekom 15. i 16. stoljeća.¹²

Iako je u vrijeme osmanskoga zauzeća pripadnika muslimanske vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini bilo vrlo malo,¹³ s vremenom su prelasci na islam bili sve brojniji.¹⁴ Intenzivnija islamizacija ostvarila se tijekom 16. stoljeća te svoj vrhunac dostiže polovicom toga stoljeća.¹⁵ Islamizacija se odvijala u nekoliko pravaca i iz nekoliko "izvora". Jedan izvor bio je odvođenje dječaka u janjičare (*devširma*), no važniji udio imali su "prijelazi". Veći broj prelazaka zbio se iz starosjedilačkih katoličkih, ali i iz doseljenih vlaških krugova,¹⁶ a poticaji sežu od poreznih olakšica i drugih privilegija "ekonomske" prirode do laksnoga shvaćanja pripadanja islamu.¹⁷ S tim u vezi ne treba zanemariti velik broj nominalnih prijelaza na islam (promjenom imena, odjeće i sl.) i potajnoga nastavljanja kršćanskih vjerskih i običajnih praksa. Turski izvori takve nazivaju "poturama". Postoje indicije da ih je bilo mnogo.¹⁸

10 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 32 s.

11 Džaja sugerira da je borba nekih franjevačkih predstavnika (Jakov Markijski) u Bosni protiv "patarena" zapravo borba protiv konventualske (laksnije) struje unutar franjevaštva (usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 164).

12 Usp. *isto*, str. 36.

13 Usp. *isto*, str. 50 s.

14 Usp. *isto*, str. 54 ss.

15 Usp. *isto*, str. 69.

16 Usp. *isto*, str. 71 s.

17 Usp. *isto*, str. 79 s.

18 Usp. *isto*, str. 58 s., 76.

Sa slabljenjem Osmanskoga Carstva i njegovih središnjih institucija te njegovom izloženošću vojnim intervencijama i planovima sa Zapada, jača značenje i moć bosanskih muslimanskih krugova, osobito vojnih. S time ujedno jača muslimanska, ali i bošnjačka svijest u islamiziranom dijelu BiH.¹⁹

1.2. Jačanje pravoslavlja i njegove uloge u nacionalnom osvještjenju

Prema religijama koje je susretalo na svojim vojnim pohodima, osobito prema onima koje su baštinile Objavu ili Knjigu, Osmansko se Carstvo odnosilo u duhu islama i teokratskoga ustroja društva što ga je islam nalagao. Ako su predstavnici tih religija izjavljivali vjernost, sultan im je ne samo udjeljivao povlastice nego je na njih prenosio i dio državnih prerogativa.²⁰ Carstvo se dakako najprije susrelo s pravoslavljem, a nakon osvojenja BiH moralo se odrediti i prema tamošnjim franjevcima kao jedinim zastupnicima katolicizma.

Neki autori zastupaju mišljenje kako je srpski nacionalizam “utemeljen” pod osmanskom vlašću te kako je pravoslavni kler u tome imao odlučujuću ulogu.²¹ Proces preuzimanja glavne uloge pravoslavnoga klera u formiranju nacionalnoga identiteta pojačao se nestankom srpske države.²² U nedostatku drugih nositelja nacionalnoga identiteta (primjerice plemstva) te u skladu s parametrima što ih je uspostavila nova vlast, svećenstvo je ubrzo i trajno preuzelo središnju ulogu u prenošenju nacionalnoga identiteta.²³ U početku to je bila Grčka pravoslavna crkva koja je postala nositeljicom grčke nacionalne svijesti, ali je Srpska pravo-

19 Usp. *isto*, str. 86.

20 Usp. Radoslav KATIČIĆ, “Pogovor”, u L. HADROVICS, *nav. dj.*, str. 151; S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 113 ss.

21 Usp. R. KATIČIĆ, *nav. dj.*, str. 145-167; Mladen ANČIĆ, “Rekonstrukcija ili de(kon)strukcija. Izgledi Bosne i Hercegovine u svjetlu iskustva raspada Jugoslavije”, *Globalizacija i identitet: rasprave o globalizaciji, nacionalnom identitetu i kulturi politike*, uredili Miroslav Tuđman i Ivan Bekavac, Udruga za promicanje hrvatskog identiteta i prosperiteta, Zagreb, 2004., str. 133-172.

22 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 98-125.

23 Usp. L. HADROVICS, *nav. dj.*, passim.

slavna crkva iskoristila prvu priliku i stavila se na čelo afirmacije srpske nacionalne svijesti.²⁴

Poslije pada BiH pod Osmanlije postupno se povećava udio pravoslavnoga stanovništva u odnosu na katoličko i muslimansko. U tom jačanju presudnu su ulogu imala iseljavanja, protjerivanja ili premještanja u istočne dijelove Carstva dotada najmnogobrojnijega, katoličkog stanovništva na čije su se posjede doseljavali Vlasi pravoslavnoga vjerozakona.²⁵

U ovom kontekstu važno je istaknuti da su pravoslavni crkveni predstavnici (kler) dosljedno primijenili tursko načelo *milleta* na etničku zajednicu: svi sljedbenici pravoslavnoga vjerozakona Srbi su.²⁶ Primjena toga načela ima dalekosežne posljedice. Iz njega naime izvire mandat da se država širi do granica prebivališta ili grobova pravoslavnih stanovnika ili do granica srpske pravoslavne patrijaršije.²⁷ U tom je smislu zanimljivo stalno proširivanje titula srpskih patrijarha na nove teritorije i zemlje.²⁸

Svećenstvo, osobito patrijarh, zadržali su tu identitetsku ulogu u vezi sa srpstvom sve do stvaranja srpske elite u 18., a posebno 19. stoljeću s interesima različitim od interesa pravoslavnoga svećenstva. Umjesto zajedništva religije, ta je elita inzistirala na zajedništvu jezika. Ni tada se kler nije odricao te nacionalne uloge, ali se donekle pomirio kada je uvidio da srpska svjetovna elita usvaja samo modificirani oblik postojeće tradicije te da zajedništvo jezika znači kako svi stanovnici koji govore štokavskim narječjem govore srpskim jezikom i pripadaju srpskoj državi.

24 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 118-120.

25 Usp. *isto*, str. 45-48.

26 Usp. *isto*, str. 79 s. Čini mi se da Ančić nepotrebno ističe kao razlikovnu osobitost srpskoga nacionalizma u odnosu na hrvatski to što je "oblikovan u sklopu izgradnje nacionalne države" (M. ANČIĆ, *nav. dj.*, str. 140) jer je svojstvo svakoga nacionalizma, štoviše sastavnica je nacionalnoga identiteta, da teži stvaranju države te je to osobitost i hrvatskoga nacionalizma. Srpski se nacionalizam razlikuje od hrvatskoga u načinu ostvarenja države i njezina teritorija.

27 Taj su proces vrlo dobro opisali Ivo Pilar i László Hadrovics (L. v. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb, 1943., pretisak, Varaždin, 1990.; L. HADROVICS, *nav. dj.*, passim).

28 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, 99 ss.

1.3. Slabljenje katoličanstva i jačanje franjevaštva

Mnoge osobitosti katoličanstva u BiH za vrijeme Turskoga Carstva izgubile su se. Tomu je uzrok iseljavanje, "danak u krvi", prijelaz na islam, pravoslavno prisvajanje i progon te osebnim katoličkim miljeom stvorena ekskluzivna prisutnost franjevac na cjelokupnu prostor.

Turska je vlast i na katolike primijenila isto teokratsko načelo po kojemu se vjerskim predstavnicima daju i neke državne ovlasti. No, kako u BiH nije zatekla crkvenu strukturu najvišega ranga (redovitu crkvenu hijerarhiju) nego redovničku zajednicu franjevac, vlast je prihvatila franjevce kao legitimne predstavnike katoličkoga puka, osobito kada joj je njihov predstavnik fra Anđeo Zvizdović iskazao odanost i poslušnost. Vodeći se istim teokratskim načelima, sultan je i franjevcima dodjeljivao ovlast da budu carski upravni dužnosnici i sudci svojemu puku. To je pravi smisao navodne ahdname franjevcima u Bosni i Hercegovini o čuvanju njihovih crkava i o dopuštenju da mirno žive u Carstvu.²⁹ Treba ipak imati na umu da franjevci, zbog lojalnosti rimskome papi, nisu poput predstavnika pravoslavnoga puka mogli iskazivati vjernost sultanu, a ni turska ih vlast nije držala jednako vjernim podanicima,³⁰ no franjevci zbog toga nisu držali da je njihova uloga u sustavu Osmanskoga Carstva manja. Slično pravoslavnom patrijarhu, franjevci su se smatrali vlasnicima bosanskohercegovačkoga katoličkoga puka i suverenim gospodarima na područjima koja su pastorizirali. Odatle trajna napetost i neizostavni sukobi s biskupima koji su pokušavali primijeniti odredbe raznih crkvenih sabora o podčinjavanju redovnika biskupima.³¹

Također je razumno pretpostaviti da su franjevci preuzeli i ulogu u vezi s čuvanjem i promicanjem hrvatskoga identiteta, sličnu ulogu koju su imali predstavnici Pravoslavne crkve prema čuvanju i promicanju srpskoga nacionalnog identiteta.³² Ipak, treba imati na umu da je pre-

29 Usp. R. KATIČIĆ, *nav. dj.*, str. 151, 153. Postojeća Fojnička ahdnama falsifikat je iz 16. ili 17. stoljeća, navodno na temelju pokazatelja o njezinu stvarnom postojanju. Vidi S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 152 ss.

30 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 154-161.

31 Usp. Mato DRLJO, *Obnova redovne crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini i pitanje pravnog uređenja župa*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2001., str. 39-46.

32 Usp. F. ŠANJEK, *nav. dj.*, str. 263.

dosmanska Bosna bila u sustavu zapadnoga feudalnog ustroja u kojemu je nositelj narodnoga identiteta bilo plemstvo, dok je svećenstvo imalo drugotnu ulogu.³³ Dakle, franjevci u novim prilikama nisu sebe smatrali odgovornima za očuvanje etničkoga (nacionalnog) identiteta onako kako su to srpski patrijarh i njegovo svećenstvo shvaćali s obzirom na srpski identitet. Osim toga, Bosna je uvijek ostala politički izolirana, nepovezana sa Zapadom, osobito s Hrvatskom.³⁴ Nije nevažno istaknuti da se čak i nekoliko generacija nakon turskih osvajanja na popisu pratitelja spahija poimence navodi gotovo 20% Hrvata.³⁵

No, franjevci će u sustavu osmanske vlasti preuzeti važnu ulogu koju će sačuvati do austrijskoga zauzeća BiH i uvođenja redovite crkvene hijerarhije.

2. Hercegovački Hrvati u Austrougarskoj Monarhiji

Poslije zauzeća, BiH je postala poprištem sukoba različitih političkih, nacionalnih, ekonomskih, religijskih, staleških i drugih interesa. Na tim su se pitanjima ujedno učvršćivali zasebni identiteti. Hrvatski i srpski identiteti do tada su bili dovoljno razvijeni da su ih interesna sučeljavanja samo učvršćivala. U muslimana se pak razvijao i učvršćivao identitet bošnjaštva i muslimanstva kao identitetske osobine.

2.1. Nacionalni interesi u procijepu između austrijskih i mađarskih političkih interesa

Kako bi izbjegli međusobne sukobe, Austrijanci i Mađari dogovorili su se da upravljanje BiH bude povjereno Zajedničkom ministarstvu vanjskih poslova pri kojemu je poslije bila osnovana Bosanska komisija (*Bosnische Kommission*) sa samo savjetodavnom ulogom. General Filipo-

---

33 Usp. M. ANČIĆ, *Putanja klatna: Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – ZIRAL, Zagreb – Zadar – Mostar, 1997.; M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2001.; R. KATIČIĆ, *nav. dj.* O stanju plemstva nakon osmanlijskoga osvajanja Bosne vidi S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 28-36.

34 Usp. M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, *passim*.

35 Usp. S. M. DŽAJA, *nav. dj.*, str. 30.

vić ustanovio je pokrajinsku vladu (*Landesregierung – Zemaljska vlada*). Iako je Filipović pazio na brojčane odnose triju religijskih zajednica, ubrzo su monarhijski interesi razgradili ono što je on uspostavio. Beč ga je povukao iz Sarajeva, a umjesto Hrvata u upravnim tijelima (Nikole Badovinca i Vladimira Mažuranića) imenovao je Srbina Fedora Nikolića, unuka nekadašnjega kneza Srbije Miloša Obrenovića (1886. godine zamijenio ga je Hugo Kutschera).³⁶ Time su monarhijski vrhovi obznaniili svoje političke interese. S jedne strane bilo je očito da su željeli skre-sati hrvatske političke apetite u vezi s priključenjem BiH Hrvatskoj te ujedinjenjem hrvatskih zemalja, a s druge strane htjeli su upregnuti lokalne političke snage u ostvarenje svojih interesa, što je opet značilo zadovoljiti većinsko srpsko-pravoslavno stanovništvo (stoga imenovanje uglednoga Srbina) te posjedovnu premoć muslimanskoga stanovništva na štetu najmalobrojnijega i najsiromašnijega, hrvatskog dijela stanovništva. Još tijekom vojnih operacija oko zauzeća zemlje, a i poslije, hrvatski su političari poduzimali korake koji se nisu sviđali monarhijskim vrhovima. Hrvatski je sabor 28. rujna 1878. caru Franji Josipu “izrazio nadu” u što skorije pripojenje BiH Hrvatskoj. Zbog toga je car prekorigo bana Ivana Mažuranića (1873.-1880.) tvrdeći da je Sabor prekoračio svoje ovlasti.³⁷ To se zasigurno nije sviđjelo Mađarima koji su BiH smatrali svojom interesnom sferom i koji su možebitno brojčano povećanje slavenskoga elementa u Monarhiji smatrali opasnim. Stoga im je bio zazoran i hrvatski zahtjev da se Vojna krajina pripoji Hrvatskoj, zbog čega su tražili ostavku bana Mažuranića. Sve su to razlozi zašto je na čelo Bosanske komisije 4. lipnja 1882. imenovan Mađar Benjamin Kállay (1839.-1903.) koji će tijekom sljedećih 20 godina biti apsolutni gospodar BiH, iako je najviše boravio u Beču. U Sarajevu je imao civilnoga pobočnika (*adlatus*) koji je provodio njegove odluke.

36 Usp. T. VUKŠIĆ, *nav. dj.*, str. 13 s.

37 Vidi Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1962., str. 458 s.; Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1936., str. 283. U istom zahtjevu Hrvatski je sabor tražio konačno političko sjedinjenje Dalmacije, Vojne krajine i grada Rijeke s ostalim hrvatskim područjima.

2.2. Tradicijske vrijednosti i novi izazovi

I u spomenutim prilikama vidljivi su tragovi susreta Istoka i Zapada te različita odnosa lokalnoga stanovništva prema vrijednostima koje su te dvije tradicije nudile. Usprkos percepciji o tromosti i zatvorenosti, Austroougarska je Monarhija donijela nova rješenja i dinamičan odnos prema društvu. Gradnjom cesta i željeznice, dotada nepristupačni bosanski klanci i hercegovačke vrleti postali su prohodni. Iako su rađene od kamena i zemlje, ceste su bile dobro projektirane i napravljene tako da su služile svrsi sve do gradnje suvremenih prometnica. Uz prometnice, Monarhija je podizala i prve industrijske pogone te poticala obrtništvo. Možda su se najimpresivniji pomaci dogodili u sređivanju katastra i zemljišnih knjiga. Izgrađivani su i moderni gradovi s vodovodom, bolnicama i drugim modernim dostignućima. To govori kako je Monarhija imala sposobno i efikasno činovništvo, što znači da se u BiH doselio određen broj činovničkoga, vojnog, industrijskog i općenito poduzetničkoga stanovništva.³⁸

Jednako impresivne pomake monarhijske su vlasti napravile u školstvu. Prije austroougarskoga zauzeća BiH kakve-takve škole bile su organizirane u okrilju Katoličke crkve. Prvu pučku školu u Hercegovini otvorio je biskup fra Rafo Barišić 1852. godine uz biskupsku rezidenciju u Mostaru. Poslije nje otvorene su sljedeće škole: Gorica (1853.), Veljaci (1860.), Široki Brijeg i Duvno (1866.), Posušje, Gradinići i Humac (1867.) te (nedugo prije okupacije) u Konjicu.³⁹ Godine 1872. u Hercegovinu iz Zagreba dolaze sestre milosrdnice te u Mostaru otvaraju prvu žensku školu, ali već se sljedeće godine u nju upisuju i dječaci tako da ta škola postaje i prvom mješovitom pučkom školom.⁴⁰

38 Usp. A. NIKIĆ, "Političko-pastoralno i prosvjetno-karitativno djelovanje hercegovačkih franjevacca od 1878. do 1918. godine", *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, priredili Petar Babić i Mato Zovkić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1986., str. 221-258. Autor je u ovom radu bio pod dojmom tadašnje historiografije koja je gledala na Austroougarsku Monarhiju kao eksploatatorsku državu. Također treba imati na umu da se katoličko činovništvo najvjerojatnije identificiralo s hrvatstvom.

39 Usp. A. NIKIĆ, "Kulturne prilike u Hercegovini zadnjih desetljeća turske vladavine", *Kačić, zbornik franjevačke provincije Presv. Otkupitelja*, 8/1976., str. 42.

40 Usp. *isto*, str. 52.

Međutim, austrougarske su vlasti školstvo postavile na druge temelje te su nastojale oko njegova uređenja u cijeloj BiH.⁴¹ Odmah poslije preuzimanja vlasti u zemlji, 1878. godine, nova je uprava izdala odredbu po kojoj su politički predstavnici trebali pomoći konfesionalnim školama da što prije ponovno počnu s radom. Također je poticala uprave tih škola da u svoje klupe prime djecu drugih konfesija. Vojnim je vlastima preporučeno da u onim mjestima gdje nije bilo nikakve škole potraže odgovarajuće prostorije u kojima bi se mogla održavati nastava.⁴²

Zemaljska je vlada 6. lipnja 1879. izdala odredbu o uređenju školstva te izradila program uspostave interkonfesionalnih škola u BiH. Prema tom programu u novim područjima Monarhije sve osnovne škole moraju biti interkonfesionalne.⁴³ Sljedeće je godine Zemaljska vlada izradila projekt prema kojemu bi se državnim vlastima i općinama omogućilo osnivanje i uzdržavanje državnih škola.⁴⁴ Projektu je nedostajalo novca, ali je već 1880. godine bilo otvoreno 36 novih “narodnih” škola.⁴⁵ U zemlji je trebalo biti uvedeno obvezno školovanje. No, ta obveza nije odmah uvedena jer nije bilo dovoljno školskih zgrada koje bi primile svu djecu. Kako obvezatno školovanje nije moglo biti provedeno posvuda, obveza se odnosila na svu djecu čija je kuća bila udaljena od škole do četiri kilometra.⁴⁶

41 O školstvu u BiH vidi Mitar PAPIĆ, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1982.; Vojislav BOGIĆEVIĆ, *Razvitak osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918. godine*, Sarajevo, 1965.; V. BOGIĆEVIĆ, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975.; Rastislav DRLJIĆ, “Kratok pregled katoličkog školstva u Bosni kroz XIX vijek”, *Kalendar sv. Ante*, godina 1942.; Hajrudin ČURIĆ, “Osnovne škole milosrdnih sestara u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske (1871-1878)”, *Naša škola*, Sarajevo, 1954.; Esad PECO, *Osnovno školstvo u Hercegovini 1878-1918. za vrijeme austro-ugarske vladavine*, Sarajevo, 1971.; Pavo JURIŠIĆ, “Pismenost u Bosni i Hercegovini i razvoj školstva u duvanjskom kraju”, *Duvanjski zbornik*, uredio Jure Krišto, Zagreb – Tomislavgrad, 2000., str. 227-248; Hamid BEGIĆ, “Kratok historijski razvitak školstva u Duvnu”, *Srednjoškolski centar Duvno 1960-1980.* (monografija), Duvno, 1980., str. 15-54; Robert JOLIĆ, *Duvno kroz stoljeća*, Tomislavgrad – Zagreb, 2002., str. 430-463.

42 Opširnije vidi P. JURIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 227-247; T. VUKŠIĆ, *nav. dj.*, str. 94 s.

43 Usp. T. VUKŠIĆ, *nav. dj.*, str. 94.

44 U stvarnosti, školska obveza uvedena je istom 1911. godine.

45 Usp. T. VUKŠIĆ, *nav. dj.*, str. 95.

46 Usp. P. JURIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 227-247.

Uz škole, monarhijske su vlasti osnivale i prve znanstvene i kulturne ustanove od općega značenja, poput Zemaljskoga muzeja u Sarajevu koji je izdavao i svoj časopis.

Različite vjerske i narodnosne skupine u BiH različito su se odnosile prema inovacijskim pothvatima novih vlasti. Najotvorenijima su se pokazali Srbi, barem što se tiče poduzetništva i stjecanja kapitala. No, ni Hrvati nisu ostali po strani. Odgajani manje-više u katoličkom ozračju, Hrvati su sve te inovacije prihvaćali otvorena srca i pameti. Napose je to važno za obrazovanje koje su držali sastavnim dijelom svoga svjetonazora, osobito stoga što su i službeni katolički predstavnici (franjevci i časne sestre) sudjelovali u projektima naobrazbe. Ne iznenađuje stoga što se među Hrvatima uvijek nalazilo pismenih seljaka koji su osnivali neke svoje "selilačke" škole za opismenjivanje suseljana.⁴⁷ Ne čudi također ni to što su prve službene škole u Hercegovini osnovane u okrilju Katoličke crkve.

Zanimljivo je da su i neke uglednije muslimanske obitelji prihvaćale inovacijske pothvate monarhijskih vlasti te iskoristile mogućnost školovanja svoje djece u katoličkim školama. To je bilo lako prihvatiti onima koji su se osjećali pripadnicima hrvatskoga narodnog korpusa, ali je participacija u hrvatskim odgojnim projektima ujedno osnaživala njihov osjećaj pripadnosti. Ipak, treba istaknuti kako je većina muslimanskoga puka bila protiv inovacija, a sami tim i protiv školovanja svoje djece.

Pravoslavci su također bili protiv katoličkih škola jer su bili uvjereni da se preko njih širi i pravaška ideologija koja muslimane prihvaća kao dio hrvatskoga korpusa, a BiH smatra sastavnim dijelom hrvatskoga kraljevstva, što je smetalo širenju velikosrpskih ideja.⁴⁸ Treba ipak naglasiti da su pravoslavci znatno više cijenili naobrazbu od muslimana te da su imali gotovo isti broj škola kao i katolici.⁴⁹

Bilo bi pogrešno zaključiti da su Hrvati u BiH bili oduševljeni pristajše Austrougarske Monarhije.⁵⁰ Imali su oni teških prigovora i zamjeraka monarhijskim vlastima. Jedna od težih bio je osjećaj zapostavljenosti

47 Usp. A. NIKIĆ, "Kulturne prilike u Hercegovini", str. 204.

48 Usp. T. VUKŠIĆ, *nav. dj.*, str. 61 s.

49 Usp. P. JURIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 46.

50 Vidi A. Nikić, "Političko-pastoralno...", str. 223.

usprkos najočitijoj lojalnosti vlastima zbog čega su ih drugi smatrali produženom rukom Austrije.⁵¹ Ta se zapostavljenost odražavala u zabrani uporabe hrvatskoga imena u nazivima ustanova, glasila, organizacija i sl.⁵² Istom će potkraj stoljeća ta zabrana biti prešutno stavljena izvan snage. Druga bolna točka bosanskohercegovačkih Hrvata bilo je otezanje s provedbom agrarne reforme i porezni nameti, osobito desetina.⁵³ Poslije se ispostavilo da je provedba te reforme bila spojena s velikim financijskim izdancima, na što vlasti nisu mogle pristati.⁵⁴ Treći potez monarhijske vlasti koji su Hrvati smatrali štetnim za svoje interese, ali o kojemu nisu smjeli glasno govoriti, bio je program stvaranja bošnjaštva kao nove nacionalne kategorije. Vjerojatno su monarhijske vlasti nastojale stvoriti muslimansko-hrvatski savez, kao što će Zapad to i poslije pokušavati, a to su vjerojatno htjeli izvesti favoriziranjem muslimana,⁵⁵ što s pravom nije odgovaralo Hrvatima.

2.3. Staleški interesi

Odmah nakon zauzeća Austrougarska je Monarhija nastojala što prije uvesti redovnu crkvenu hijerarhiju. Crkvene katoličke prilike prije toga bile su daleko od zadovoljavajućih. Sveta je Stolica još od 1735. godine imenovala biskupe, apostolske vikare za BiH, zemlju koja je od 1622. godine bila pod jurisdikcijom Kongregacije de propaganda fide. Na službu vikara redovito je biran netko od bosanskih franjevac.⁵⁶ Zanimljivo je međutim da je i u takvu aranžmanu dolazilo do nesuglasica između franjevačke uprave i franjevca koji je postao biskupom. Najžešći prijedor zbio se kada je fra Rafo Barišić (1832.-1846.) postao bosansko-hercego-

51 Usp. T. VUKŠIĆ, *nav. dj.*, str. 60.

52 Usp. Zoran GRIJAK, *Političko djelovanje vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 154-156.

53 Usp. A. NIKIĆ, "Političko-pastoralno...", str. 226 s.

54 Usp. Z. GRIJAK, *nav. dj.*, str. 115.

55 Usp. *isto*, str. 163 s.

56 Usp. Ivan JABLANOVIĆ, "Apostolski vikari u Bosni i Hercegovini (od god. 1735. do god. 1881.)", *Vrhbosna*, 52(1938.), br. 6-7, str. 128-135; br. 8-9, str. 161-164; br. 10, str. 207-215; br. 11, str. 243-249; br. 12, str. 271-277; Petar VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 787-789; Z. GRIJAK, *nav. dj.*, str. 616, bilj. 246; Andrija ZIRDUM, "Predgovor", *Pisma bosanskih franjevaca 1850.-1870.*, Slovoznak, Plehan, 1996., str. 5-33.

vačkim vikarom.⁵⁷ Nakon međusobnih optužaba i sudovanja, biskup je napustio Bosnu i odselio se u Hercegovinu gdje je 1846. godine ustanovljen novi vikarijat za zapadnu Hercegovinu. Na tom će istom području 1852. godine biti uspostavljena Hercegovačka franjevačka kustodija.

Ugovorom između Svete Stolice i Monarhije od 8. lipnja 1881. stvorene su pretpostavke za uvođenje redovne hijerarhije.⁵⁸ Ona je uistinu bila uspostavljena iste godine papinom bulom *Ex hac augusta* od 5. srpnja 1881.⁵⁹ Ujedno je izvršena crkvena teritorijalna podjela u tim zemljama. U sastavu Vrhbosanske metropolije sa sjedištem u Sarajevu bile su: Banjalučka (Banja Luka), Mostarsko-duvanjska (Mostar) i Trebinjska (Trebinje) biskupija. Trebinjskom je biskupijom upravljao dubrovački biskup, a pod upravu mostarsko-duvanjskoga biskupa došla je 1890. godine.

Prvi biskup te zemlje postao je profesor zagrebačkoga teološkog fakulteta Josip Stadler.⁶⁰ Odmah po dolasku u Sarajevo i intronizaciji, 15. siječnja 1882., Stadler se latio uređenja nove crkvene pokrajine. Dao se na podizanje školstva i opće materijalne i duhovne razine katolika. Pozvao je isusovce da u Bosni budu njegovi pomagači i odgojitelji njegova klera.⁶¹ Uz odgojni rad u sjemeništu i bogosloviji u Travniku te u bogosloviji u Sarajevu,⁶² isusovci su postali poznati voditelji Marijinih kongregacija

57 Usp. Radoslav GLAVAŠ, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar 1900.; Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 1-2, Sarajevo, 1912.-1915., sv. 2, str. 24-70; A. NIKIĆ, "Osnivanje apostolskog vikarijata u Hercegovini", *Croatica christiana periodica*, 3(1979.), str. 21-50; Petar VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo Raffaele Barišić*, Roma, 1984.; Bono VRDOLJAK, "Apostolski vikarijat u Bosni 1735.-1881.", *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno, 2005., str. 17-128; M. DRLJO, *nav. dj.*, str. 50-53.

58 Talijanski tekst ugovora i hrvatski prijevod u knjizi Berislava GAVRANOVIĆA, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd, 1935., str. 199-202; usp. također M. DRLJO, *nav. dj.*

59 Usp. *Acta Sanctae Sedis*, XIV, Rim, 1896., str. 97-112.

60 O imenovanju Stadlera i o njegovu odnosu sa Strossmayerom vidi Petar BABIĆ, "Nadbiskup Stadler u svjetlu rimskih arhiva od 1881. do 1903.", *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini*, str. 61-90; Andrija ŠULJAK, "Biskup J. J. Strossmayer i nadbiskup Stadler", *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini*, str. 121-136; Josef HALTMAYER, "Nadbiskup Stadler i austrijska vlada", *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini*, str. 193-196. Također Želimir PULJIĆ (ur.), "Josip Stadler. Prilozi za proučavanje duhovnog lika prvog vrhbosanskog nadbiskupa", *Studia Vrhbosnensia*, 3, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1989.

61 Opširnije vidi Z. GRIJAK, *nav. dj.*, passim; P. BABIĆ, "Nadbiskup Stadler", *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890-1990.*, Sarajevo – Bol, 1993.

62 Vidi *Vrhbosanska katolička bogoslovija*, passim.

te širitelji različitih pobožnosti, osobito prema Srcu Isusovu.⁶³ Stadler je 1892. godine pokrenuo duhovni časopis *Glasnik Srca Isusova* koji su 1894. preuzeli isusovci (urednik Josip Celinščak), da bi uredništvo kasnije preneseno u Zagreb.

Prvim biskupom Mostarsko-duvanjske biskupije imenovan je fra Paškal Buconjić (1834.-1910.) koji je malo prije toga izabran za apostolskoga vikara Hercegovine.⁶⁴

Iako bi bilo normalno očekivati da je uvođenjem redovite crkvene hijerarhije učinjen korak naprijed, dolaskom nadbiskupa i njegova svećenstva nastali su nepremostivi problemi. Problem je ponajprije nastao zbog staleških interesa. Franjevci, dotada jedina crkvena hijerarhija u BiH, pobjerali su se istiskivanja sa župa i prisile da žive u nekoliko samostana koje su imali,⁶⁵ dok je nadbiskup istom morao osigurati župe za svoje svećenstvo. No, problem je bio dublji, a generiran je odnosom osmanskih vlasti prema franjevcima te dugom poviješću u kojoj su franjevci bili jedina crkvena struktura na području BiH. Već je spomenuto kako je osmanska vlast, na temelju teokratskoga načela o ustroju Carstva, prenosila dio carskih ovlasti na franjevce kao legitimne i jedine predstavnike Katoličke crkve. Franjevci su bili predstavnici katoličkoga *milleta* u Carstvu, a s predstavništvom sve je dublje oživljavala misao da su katolici njihova baština nad kojom imaju pravo gospodariti. U tom raspoloženju učvršćivala ih je i rimska administracija izdajući im potvrde o pravima na upravljanje župama.⁶⁶ Stoga su franjevci u Bosni i prije uspostave redovite hijerarhije imali prijepore oko župa i sličnih pitanja s biskupskim vikarima koji su najčešće bili birani između njihove subraće.⁶⁷ Dosljedno tomu, nije bilo logično očekivati da ne će doći do suko-

63 Vidi Mijo KORADE, "Djelovanje hrvatskih isusovaca u Vrhbosanskoj bogosloviji", *Vrhbosanska katolička bogoslovija*, str. 91-100 (osobito 95 s.).

64 Usp. Radoslav GLAVAŠ, st. (al. Philadelphus Philalethes), *Biskup o. Paskal Buconjić prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja, 1880.-1910.*, Mostar, 1910.; Marko PERIĆ, "Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina", *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini*, str. 275-281.

65 Usp. Ignacije GAVRAN, "Franjevačka provincija Bosna Srebrena od 1881. do 1918.", *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini*, str. 197-220.

66 Usp. M. DRLJO, *nav. dj.*, str. 34-46.

67 Usp. *isto*, str. 46-59.

ba između lokalnih franjevaca i novodošle redovite crkvene hijerarhije. Sukobi su ponovno počeli oko raspodjele župa, ali su se odražavali na cjelokupan život hrvatskoga katoličkog puka u toj zemlji sve do propasti Monarhije, pa i do danas.

Iz prethodnoga se izlaganja ne bi smjelo zaključiti da je vladao sklad i suglasnost između bosanskih franjevaca i osmanskih gospodara te da franjevci nisu imali prigovora carskoj politici, osobito onoj koju su vodili lokalni moćnici.⁶⁸ Istina je upravo suprotna. Pojedini su se franjevci u različitim vremenima stavljali na čelo narodnih pobuna protiv muslimanskih gospodara.⁶⁹ Njihovi su se prosvjedi u Hercegovini s vremenom sve više umnožavali.⁷⁰

2.4. Ideološke i političke razmirice

U historiografiji se nedovoljno posvećivala pozornost činjenici da je s dolaskom Austrougarske Monarhije stubokom promijenjen politički život u BiH i odnos tamošnjih naroda prema Carstvu, ali i jednih prema drugima. Bila je to inovacija koju odmah nisu iskoristili pojedini politički čimbenici i sudionici političkoga života.

Dovoljno je istaknuto da se u BiH sukobio hrvatski i srpski nacionalizam, no taj se sukob i previše ocjenjivao iz ideološke perspektive i aktualnih političkih previranja i interesa. Tako se nije dovoljno jasno uočilo da je na djelu bio sukob dvaju različitih nacionalizama izraslih i odnjegovanih u posve različitim podnebljima. Dok je srpski nacionalizam plod bizantsko-turske tradicije, hrvatski je posljedica zapadnjačke tradicije.

Na osmanskoj milletskoj tradiciji zajedništva srpska je intelektualna elita s Vukom Stefanovićem Karadžićem na čelu u 19. stoljeću razvila

---

68 Usp. A. NIKIĆ, "Političko-pastoralno...", str. 228-232; Marko KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.-1914.*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992., str. 37-43.

69 Usp. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, str. 197 s.; Vicko KAPITANOVIĆ, "Franjevački apostolat i moderne ideje sekularizacije u 19. stoljeću", *Kačić*, 14(1982.), str. 49; [Antun KNEŽEVIĆ], *Krvava knjiga ili spomenik na 405 godina poslije propasti slavnoga kraljevstva bosanskoga*, Zagreb, 1869.

70 Usp. A. NIKIĆ, "Političko-pastoralno...", str. 228-232.

ideju o jezičnom zajedništvu. Ta je ideja uključivala sve one na europskom jugoistoku koji su govorili štokavskim narječjem. Taj novi model nacionalizma bio je agresivniji od religijskoga jer se nije zaustavljao na pravoslavnom vjerozakonu ni na prostorima na kojima se našlo pravoslavaca, nego je na načelu govora od tradicionalno katoličkoga i muslimanskoga življa prisilno tvorio srpsku naciju, a na prostore na kojima su se našli proširivao srpsku državu. Ta se agresivnost nije zadovoljavala ideološkim izričajem i uvjeravanjima niti je zazirala od zagovaranja potrebe “čišćenja” i eliminacije remetilačkih elemenata unutar religijski osmišljene državne zajednice. Remetilački su elementi dakako bili katolici i muslimani koji nisu prihvaćali pripadnost srpskoj naciji. Samo je u takvoj tradiciji nacionalizma mogao nastati Vukov ideološki program (“Srbi svi i svuda”), Garašaninov velikodržavnički srpski projekt, kao i kasnije varijacije nekih drugih, te Stojanovićev (“do istrage vaše ili naše”) upućen Hrvatima – u njihovoj zemlji. U vizuri takvoga nacionalizma Bosna i Hercegovina, s najbrojnijim pravoslavnim stanovništvom, srpska je zemlja, a ostali su također Srbi katoličke i islamske vjeroispovijesti. U bližoj ili daljoj budućnosti ta će zemlja biti uključena u srpsku državu primjenom svih sredstava, uključujući i nasilnih.

Hrvatski nacionalizam, s druge strane, izrastao je iz srednjovjekovne plemenitaške tradicije čuvanja *natio croatica* i obrane plemenitaških, a onda i državnih prava. Na tu se tradiciju nadogradilo liberalističko načelo osobne i nacionalne slobode. Temelji su to na kojima su Antun Starčević i Eugen Kvaternik u 19. stoljeću izradili ideologiju pravaštva s političkim programom ujedinjenja hrvatskih zemalja i formiranja suverene hrvatske države. U takvoj ideološkoj vizuri BiH je hrvatska zemlja, što se dokazivalo historijskim argumentima, ali se nikada nije pozivalo na argument sile. Hrvatski intelektualci u Hrvatskoj i BiH tamošnje su muslimane nastojali uvjeriti da su etnički dio hrvatskoga naroda i da njihova islamska vjera ne može biti u neskladu s pripadnošću hrvatskom narodnom korpusu. Taj je nacionalizam po svojoj naravi bio pasivan, što je vidljivo i iz činjenice da nije prelazio granice predmnijevanoga teritorija “hrvatske zemlje” BiH, osim kratkotrajna Starčevićeva izleta u

“svehrvatstvo”, što je više reakcija na Vukovo “svesrpstvo” negoli ozbiljan ideološki stavak.

Ovakav tip hrvatskoga nacionalizma snažno se nametnuo među Hrvatima u BiH krajem 19. stoljeća. Štoviše, njega je zastupao i nadbiskup Stadler. U bosanskohercegovačkih franjevacu proces prihvatanja pravaške ideologije bio je postupan i prošao je nekoliko faza. Velik broj bosanskih franjevacu prihvatio je ideje i uključio se u aktivnosti vezane za hrvatski narodni preporod (“ilirski pokret”). Pristaše toga pokreta zanosili su se idejama “ilirstva” koje su trebale okupiti ne samo sve Hrvate nego i druge narodnosne skupine na europskom jugu. No, usprkos toj namjernoj internacionalnosti, sudionici su gajili nacionalne osjećaje te tako pridonosili hrvatskom identitetu. Među bosanskim franjevcima u pokretu su se isticali: Jako Baltić, Blaž Josić, Ivan F. Jukić, Lovro Karaula, Stjepan Marijanović, Grga Martić, Martin Nedić, Marijan Šunjić, Anto Tuzlančić i drugi.⁷¹

Od dolaska Josipa Jurja Strossmayera na đakovačku biskupsku stolicu te njegova mecenaškog djelovanja, njegove su ideje o južnoslaventstvu sve više utjecale i na bosanskohercegovačke franjevce. Biskupova misao kako bi za ciljeve južnoslavenskoga okupljanja najbolje bilo da BiH pripadne Srbiji (tu će misao napustiti) utjecala je i na tamošnje franjevce, ali je unijela i ideološke podjele među njih. Neposredno prije austrougarske okupacije BiH među njima su se iskristalizirale tri opcije. Manjina je bila za to da bosanskohercegovački teritorij dođe pod upravu Srbije i Crne Gore. Anto Knežević oko sebe je okupio također manju skupinu koja je zagovarala samostalnost Bosne i Hercegovine na temelju njezina “bošnjačkog” karaktera. Treća, možda najjača jezgra mladih franjevacu zagovarala je, pod utjecajem đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera, preuređenje same zemlje tako da se eliminira potreba intervencije Austrougarske Monarhije.⁷² No, kada su bosanskohercegovački franjevci shvatili da Srbija uistinu traži Bosnu i Hercegovinu za sebe, jednodušno su se priklonili ideji da Austro-

---

71 Usp. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, str. 164-184.

72 Usp. Z. GRIJAK, *nav. dj.*, str. 29 s.

ugarska Monarhija zauzme Bosnu i Hercegovinu te zatražili zaštitu habsburške kuće.⁷³

Ipak, treba istaći da je južnoslavenska (jugoslavenska) ideja među bosanskim i hercegovačkim franjevcima ostala snažno ukorijenjena i poslije austrougarske okupacije. To je vidljivo već iz naziva časopisa koji su bosanski franjevci pokrenuli 1887. godine (*Glasnik jugoslavenskih franjevac*).⁷⁴ Ali i prve novine u Hercegovini, *Hercegovački bosiljak* (1883.-1884.), koje je u svojoj tiskari uz pomoć biskupa fra Paškala Buconjića pokrenuo don Franjo Milićević, bile su uređivane u istom strossmayerovskom duhu.⁷⁵ Nije moglo biti drukčije ni s *Novim hercegovačkim bosiljkom* (1884.-1885.) koji je Milićević pokrenuo odmah poslije zabrane prvoga. Valja naglasiti kako Milićević ne bi mogao izdavati novine bez suradnje hercegovačkih franjevaca i materijalne pomoći biskupa Buconjića. No, s trećim Milićevićevim pokušajem, *Glasom Hercegovca* (1885.-1896.), već je bilo drukčije.⁷⁶ U tim je novinama hrvatska orijentacija bila posve jasna.⁷⁷ Ta je orijentacija bila još određenija u *Osvitu* (1898.-1907.) koji su pokrenuli hercegovački franjevci uz Milićevu suradnju. To je i razumljivo jer je u to vrijeme pravaška misao snažno nadirala iz Hrvatske i Dalmacije te se potkraj 19. stoljeća ustalila u hercegovačkim intelektualnim krugovima, a monarhijske su vlasti 1897. godine dopustile uporabu hrvatskoga imena u Bosni i Hercegovini.⁷⁸

Otvaranje mogućnosti slobodnijega političkog života i prodiranje liberalnih ideja iz Hrvatske uzrokovale su nesuglasice među Hrvatima u BiH. Koliko god se činilo da su one proizvod lokalnih prilika, pomnije propitivanje nadaje zaključak da su problemi Hrvata u BiH zapravo odraz istih problema u Hrvatskoj i Dalmaciji. Liberalno načelo prema

73 Usp. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 2, str. 237-239; M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 38-43.

74 Promijenio je ime 1895. u *Franjevački glasnik*.

75 A. Nikić tvrdi da je tiskara nabavljena posredovanjem franjevačkoga biskupa fra Andela Kraljevića i drugih franjevaca te predana franjevcima na uporabu, ali da je otvorena u Vukodolu, dakle pri biskupskoj rezidenciji. Nikić ipak ističe da je tiskara često mijenjala ime, ali ne kaže da je mijenjala i vlasnike. (Usp. A. NIKIĆ, "Političko-pastoralno...", str. 247).

76 Usp. T. VUKŠIĆ, *nav. dj.*, str. 208.

77 Usp. A. NIKIĆ, "Političko-pastoralno...", str. 241.

78 Usp. V. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije*, str. 156-159.

kojemu je religija privatna stvar pojedinca, “stvar duševnosti”, kako se znalo govoriti, otvorilo je katolicima u BiH, osobito pristašama pravaških ideja, rješenje za katoličko-muslimansko organiziranje. Nadbiskup Stadler preferirao je zasebno organiziranje katolika i muslimana koji bi surađivali na projektima od nacionalne važnosti. Nadbiskupu je naime bilo stalo do toga da društva katolika zadrže i neke katoličke osobine. Različitost shvaćanja uzrokovala je nesuglasice i podvajanja. Primjerice, kada je Hrvatsko pjevačko društvo “Trebević”⁷⁹ 1900. godine organiziralo svečano uvođenje barjaka, N. Mandić, predsjednik, i Jozo Sunarić, ugledni član Upravnoga odbora, zagovarali su jednostavnu ceremoniju bez katoličkoga blagoslova. Takvo su mišljenje podržali i franjevci. S druge strane, predstavnici Vrhbosanskoga kaptola predlagali su da to bude svečani vjerski obred. Javnim glasovanjem pobijedila je laičko-franjevačka opcija, što je sarajevskoga nadbiskupa toliko ozlojedilo da je zahtijevao povlačenje njegova svećenstva iz društva, što je i učinjeno.⁸⁰

No, razvoj političkih prilika u Hrvatskoj i Dalmaciji početkom 20. stoljeća produbio je nesuglasice među Hrvatima i u BiH. Mlađi naraštaj političara uputio se “novim kursom”, uvjeren kako može dobiti savezništvo s Mađarima protiv Beča i s hrvatskim Srbima za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Ta su savezništva imala svoje cijene. Mađari se nisu odricali svojih nacionalističkih težnjâ,⁸¹ a hrvatski su Srbi zahtijevali izjednačavanje s Hrvatima u državotvornom smislu te odustajanje od zahtjeva da se i BiH ujedini u jedinstvenu hrvatsku jedinicu. Ta je politika od početka bila najmanje razumljiva i prihvatljiva bosansko-hercegovačkim Hrvatima, na što je upozoravao i *Osvit*.⁸²

U historiografiji se gotovo uopće ne ističe činjenica da je upravo takva hrvatska politika bila razlogom političkoga organiziranja bosansko-hercegovačkih Hrvata i osnivanja Hrvatske narodne zajednice (HNZ) koje se dogodilo 15. kolovoza 1906. u Docu kraj Travnika (HNZ je odobren

79 Usp. *isto*, str. 168 s.

80 Usp. *isto*, str. 168-174; 181 s.

81 Inzistiranje monarhijskih vlasti u BiH na vjerskoj organizaciji društva umjesto na nacionalnoj bilo je u suglasju s mađarskim nacionalističkim programom.

82 Usp. *Osvit*, 4. veljače, 4. ožujka i 29. travnja 1905.

10. studenoga 1907.).⁸³ Bitna poruka hrvatskoga političkog organiziranja bila je pripojenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj u okviru Monarhije.⁸⁴

No, zbog sve jačih utjecaja iz Hrvatske, zbog odluke Monarhije o aneksiji BiH, ali i zbog Stadlerove političke uskogrudnosti, HNZ nije zadržao svoj početni kurs. Hrvatski ban Pavao Rauch (imenovan početkom 1908. godine) odobravao je, s osloncem na Frankovu Čistu stranku prava, predstojeću aneksiju BiH,⁸⁵ što je izazivalo bijes hrvatsko-srpske koalicije koja je bila na vlasti u Hrvatskoj.⁸⁶ I Stadler je odobravao aneksiju i nadao se da će Monarhija barem u toj novoj konstelaciji ujediniti hrvatske zemlje. I to je izazivalo snažan bijes njegovih lokalnih protivnika, mahom suglasnih s protivnicima monarhijske politike u Hrvatskoj. Čak su se i muslimani u BiH sve više priklanjali hrvatskoj političkoj opciji te je na proljetnim izborima 1908. godine pobijedila hrvatsko-muslimanska koalicija s kandidatom N. Mandićem.⁸⁷ No, Stadler je ustrajao na tvrdom stajalištu neodobravanja katoličkih organizacija koje bi djelovale u “interkonfesionalnom duhu”. To pak znači da je bio protiv stvaranja katoličko-muslimanske koalicije. U tom se smislu može razumjeti prigovor njegovih protivnika kako nije bio sposoban razlučiti nacionalne od katoličkih organizacija. Možda bi bilo bolje reći da je toliko želio zadržati kontrolu nad katoličkim organizacijama te nije mogao dopustiti da one budu (samo) nacionalne.⁸⁸ Stadler je u tome bio toliko odlučan da je nakon poraza svojih ideja 18. siječnja 1910. osnovao alternativnu Hrvatsku katolička udruhu.⁸⁹

U međuvremenu se hrvatska politika sve više okretala Kraljevini Srbiji kao osloboditeljici južnoslavenskih naroda koje su sve više percipirali kao jedan i jedinstven narod. Zapravo su prihvatili ideju o istosti naroda na

83 Usp. *Hrvatski dnevnik*, 18. i 20. kolovoza 1906.; Mirjana GROSS, “Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914.”, *Historijski zbornik*, XIX-XX(1966.-1967.), str. 9-68. U glavni odbor bili su izabrani isključivo laici: N. Mandić, J. Sunarić, St. Kukrić, I. Pilar i Đ. Džamonja.

84 Usp. *Hrvatski dnevnik*, 1. ožujka 1908.; L. ĐAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 229 s.

85 Usp. Jaroslav ŠIDAK – Mirjana GROSS – Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968., str. 239.

86 Usp. *Pokret*, 5(1908.), br. 84, str. 1.

87 Usp. M. GROSS, *nav. dj.*, str. 30.

88 Usp. L. ĐAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 271-275.

89 Usp. “Šta hoćemo u HKU”, *Vrhbosna*, 1909., br. 2 (20. siječnja); L. ĐAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 306-310. Zbog njegova pravaškog programa Zemaljska vlada nije odobrila HKU do ljeta 1911. godine.

slavenskom što ju je tvrdoglavo i nedosljedno propagirala Monarhija. Prve pobjede Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore u Balkanskom ratu protiv Turske bile su pak pokretačke sile koje su ujedinile osobito mlađi svijet, do tada nepomirljivih ideoloških nazora, u duhovnom uvjerenju da su južno-slavenski narodi zapravo jedan narod i u političkom zahtjevu da taj narod živi u državnoj zajednici okupljenoj oko Kraljevine Srbije. Protivni glasovi poput Stadlerova i njegova kruga već su bili toliko slabi da se nisu ni čuli. Kraj višestoljetne Monarhije već se nazirao, a polovicom rata svjetskih razmjera koji je uslijedio bio je posve siguran.

Zaključak

Sintetičko promatranje pitanja političkoga organiziranja Hrvata u Hercegovini od preuzimanja vlasti Austrougarske Monarhije u BiH do Prvoga svjetskog rata nakon analize vodi do nekoliko zaključaka.

Prvo, politički život u uobičajenom značenju u BiH bio je omogućen dolaskom zapadne političke tradicije. U Osmanskom Carstvu država je počivala na islamskim temeljima, a društvo je bilo organizirano prema teokratskom načelu po kojemu je religija temeljna odrednica društva. Religijski je *millet* okosnica društvene organizacije u kojoj religijski predstavnici obnašaju važne državne funkcije. Dolaskom Monarhije unesena je i liberalistička ideja prema kojoj se politički život organizira oko zaštite nekih zajedničkih, gospodarskih, ideoloških, kulturnih i nacionalnih interesa. Vjerski su interesi također mogli doći u obzir, ali oni više nisu bili u fokusu političkoga organiziranja.

Drugo, organiziranje političkoga života u BiH nužno je bilo obilježeno zatečenim teokratskim osmišljanjem društvenoga života, što znači da je religijska pripadnost i dalje ostala važna identitetska odrednica. U hrvatskom korpusu franjevaštvo se nametnulo kao nezaobilazan čimbenik društvenoga organiziranja. To će se kasnije očitovati i u političkom organiziranju. Franjevci su s druge strane zadržali i nasljeđivali tradiciju "vlasništva" nad katoličkim pukom u zemlji. S novom crkvenom organizacijom na cjelokupnu području BiH, uz franjevački red, snažnije je na vidjelo izišla interesna skupina redovite crkvene hijerarhije. Važnije od

skupnih interesa bio je odnos prema liberalističkom shvaćanju politike. Neki crkveni krugovi, kako u BiH tako i u Hrvatskoj, teško su prihvaćali misao da političko organiziranje ne štiti religijske interese.

Treće, politički život u BiH bio je pod snažnim utjecajem interesnih strana u Monarhiji. Kako su Mađari Bosnu i Hercegovinu smatrali svojom interesnom sferom, tako se monarhijska politika podređivala mađarskim političkim interesima u tom dijelu Monarhije. Upravo je Mađarima odgovaralo da se nastavi tradicija religijske identifikacije jer bi nacionalni identitet neovisno o religijskoj pripadnosti, što je zagovarala hrvatska politička misao, stvarao prejaku hrvatsku stranu u BiH, a to bi bilo protivno mađarskim planovima o mađarizacije Hrvatske.

Četvrto, politički život u BiH bio je nedjeljiv od političkoga života u susjedstvu. Hrvati su svoj politički život organizirali s pogledom na Hrvatsku i s nadom u ujedinjenje BiH s drugim hrvatskim zemljama. Srbi su pak živjeli političkim životom u Srbiji i radili na tome da BiH pripoje Srbiji. To je ozračje stvaralo apsurdnu situaciju za muslimanski živalj, osobito za onaj većinski dio koji nije politički razmišljao i koji je htio ostati u političkom limbu te čekao povratak Osmanskoga Carstva koje će im vratiti privilegirani položaj. Povijesni razvoj nije dao za pravo ni jednoj od tih triju identitetskih skupina. Štoviše, išao je suprotno njihovim težnjama prisiljavajući ih na zajednički život. To prisilno zajedništvo bilo je tragično za sve tri identitetske skupine, ponajviše za muslimansku. Ishod dosadašnjega povijesnog razvoja takav je da se i nadalje ne nazire izlaz iz limba u koji su zapale sve tri identitetske skupine. Možda ovo osvjetljavanje razvojnoga puta političkoga života u BiH barem malo doprinese spoznaji kako samo maksimalno zadovoljenje želje za nacionalnom posebnosti može osigurati bolju budućnost tim skupinama.

Literatura

- *Acta Sanctae Sedis*, XIV, Rim, 1896.
- ANČIĆ, Mladen, "Rekonstrukcija ili de(kon)strukcija. Izgledi Bosne i Hercegovine u svjetlu iskustva raspada Jugoslavije", *Globalizacija i identitet: rasprave o globalizaciji, nacionalnom identitetu i kulturi politike*, uredili Miroslav Tuđman i Ivan Bekavac, Udruga za promicanje hrvatskog identiteta i prosperiteta, Zagreb, 2004., str. 133-172.
- ANČIĆ, Mladen, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2001.
- ANČIĆ, Mladen, *Putanja klatna: Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – ZIRAL, Zagreb – Zadar – Mostar, 1997.
- BEGIĆ, Hamid, "Kratak historijski razvitak školstva u Duvnu", *Srednjoškolski centar Duvno 1960-1980*. (monografija), Duvno, 1980., str. 15-54.
- BOBA, Imre, "Djelovanje slavenskih apostola s. Konstantina i Metoda i početak Bosanske biskupije", *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije*, zbornik radova, priredili Želimir Puljić i Franjo Topić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991., str. 125-142.
- BOGIĆEVIĆ, Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1975.
- BOGIĆEVIĆ, Vojislav, *Razvitak osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918. godine*, Sarajevo, 1965.
- ĆURIĆ, Hajrudin, "Osnovne škole milosrdnih sestara u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske (1871-1878)", *Naša škola*, Sarajevo, 1954.
- DRLJIĆ, Rastislav, "Kratak pregled katoličkog školstva u Bosni kroz XIX vijek", *Kalendar sv. Ante*, godina 1942.

- DRLJO, Mato, *Obnova redovne crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini i pitanje pravnog uređenja župa*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 2001.
- DŽAJA, Srećko M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- FILANDRA, Šaćir – KARIĆ, Enes, *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002.
- GAVRANOVIĆ, Berislav, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd, 1935.
- GLAVAŠ, Radoslav, st. (al. Philadelphus Philalethes), *Biskup o. Paskal Buconjić prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja, 1880.-1910.*, Mostar, 1910.
- GLAVAŠ, Radoslav, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar, 1900.
- GRIJAK, Zoran, *Političko djelovanje vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2001.
- GROSS, Mirjana “Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914.”, *Historijski zbornik*, XIX-XX(1966.-1967.), str. 9-68.
- HADROVICS, László, *Srpski narod i njegova Crkva pod turskom vlašću*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, “Bogumilstvo i islamizacija”, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977., str. 39-52.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, “O nestajanju Crkve bosanske”, *Pregled*, 65 (1975.), br. 11-12, str. 1309-1328.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974.
- HADŽIJAHIC, Muhamed, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990.
- HORVAT, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1936.
- *Hrvatski dnevnik*, 1. ožujka 1908.
- *Hrvatski dnevnik*, 18. i 20. kolovoza 1906.

- IMAMOVIĆ, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997.
- JABLANOVIĆ, Ivan, "Apostolski vikari u Bosni i Hercegovini (od god. 1735. do god. 1881.)", *Vrhbosna*, 52(1938.), br. 6-7, str. 128-135; br. 8-9, str. 161-164; br. 10, str. 207-215; br. 11, str. 243-249; br. 12, str. 271-277.
- JELENIĆ, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 1-2, Sarajevo, 1912.-1915.
- JOLIĆ, Robert, *Duvno kroz stoljeća*, Tomislavgrad – Zagreb, 2002.
- JURIŠIĆ, Pavao, "Pismenost u Bosni i Hercegovini i razvoj školstva u duvanjskom kraju", *Duvanjski zbornik*, uredio Jure Krišto, Zagreb – Tomislavgrad, 2000., str. 227-248.
- KAPITANOVIĆ, Vicko, "Franjevački apostolat i moderne ideje sekularizacije u 19. stoljeću", *Kačić*, 14(1982.), str. 49.
- KARAMATIĆ, Marko, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.-1914.*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992.
- *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, priredili Petar Babić i Mato Zovkić, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1986.
- [KNEŽEVIĆ, Antun], *Krvava knjiga ili spomenik na 405 godina poslije propasti slavnoga kraljevstva bosanskoga*, Zagreb, 1869.
- LOVRENOVIĆ, Dubravko, *Na klizištu povijesti: (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska): 1387-1463*, Synopsis, Zagreb, 2006.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, "Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji i publicistici XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do interneta)", *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, zbornik radova, Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 2005., str. 335-350.
- NIKIĆ, Andrija, "Kulturne prilike u Hercegovini zadnjih desetljeća turske vladavine", *Kačić*, zbornik franjevačke provincije Presv. Otкупitelja, 8(1976.), str. 42.

- NIKIĆ, Andrija, "Osnivanje apostolskog vikarijata u Hercegovini", *Croatica christiana periodica*, 3(1979.), str. 21-50.
- NIKIĆ, Andrija, "Ulazak austro-ugarske vojske u Hercegovinu", *Marulić*, 13(1980.), br. 1, str. 51-66.
- PAPIĆ, Mitar, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1982.
- PECO, Esad, *Osnovno školstvo u Hercegovini 1878-1918. za vrijeme austro-ugarske vladavine*, Sarajevo, 1971.
- PULJIĆ, Želimir (ur.), "Josip Stadler. Prilozi za proučavanje duhovnog lika prvog vrhbosanskog nadbiskupa", *Studia Vrhbosnensia*, 3, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1989.
- ŠANJEK, Franjo, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, Barbat, Zagreb, 2003.
- ŠIDAK, Jaroslav – GROSS, Mirjana – ŠEPIĆ, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1962.
- ŠKEGRO, Ante, "Nekoliko pitanja iz najstarije povijesti Bosne i Hercegovine ili o najnovijim krivotvorinama u bošnjačkoj historiografiji", Naučni skup: Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000., Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001., str. 21-29.
- VRANKIĆ, Petar, *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo Raffaele Barišić*, Roma, 1984.
- VRDOLJAK, Bono, "Apostolski vikarijat u Bosni 1735.-1881.", *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno, 2005., str. 17-128.
- *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890-1990.*, Sarajevo – Bol, 1993.
- *Vrhbosna*, 1909., br. 2 (20. siječnja).
- VUKŠIĆ, Tomo, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*, Mostar, 1994.
- ZIRDUM, Andrija, "Predgovor", *Pisma bosanskih franjevac 1850.-1870.*, Slovoznak, Plehan, 1996., str. 5-33.